

Значная колькасць наватвораў размяшчаюцца ў адным кантэксце (бела-аблока – чарнахмара; стомадні – стоманочы), утвараючы стылістычную фігуру, якая ў мовазнаўчых і літаратуразнаўчых крыніцах называецца антытэзай. Гэты прыём дазваляе аўтарам падкрэсліць несумяшчальнасць з'яў, наяўнасць дыяметральна супрацьлеглых прымет, раскрыць дыялектычную супрацьлегласць наваколля і служыць сродкам кантрастнай характарыстыкі.

Такім чынам, аналіз ужытых паэтамі наватвораў дазваляе зрабіць наступныя вывады:

1. Аказіянальныя словы могуць антанімізавацца. Прычым супрацьпастаўляюцца наватворы, ужытыя як у адным кантэксце, так і ў розных кантэкстах.

2. Антанімічныя аказіяналізмы класіфікуюцца паводле структуры, а таксама паводле тыпу выражаемай супрацьлегласці.

3. Наватворы, якія ўступаюць у антанімічныя адносіны, у вершаваных кантэкстах выкарыстоўваюцца ў якасці сродкаў вобразнай характарыстыкі і могуць утвараць стылістычную фігуру – антытэзу, што дапамагае лепшаму раскрыццю мастацкай ідэі твора.

¹ Родичева Э. И. К проблеме антонимии // Сб. Семантические и фонологические проблемы прикладной лингвистики. М., 1968. С.284.

² Кузнецова Э. В. Русская лексика как система. Свердловск, 1980. С.32.

³ Кочерган М. П. Лексична сполучванасць і антонімія (на матэрыялі темпальных імёнаў східнославянскіх моў) // Мовознавство. 1979. № 5. С.28; Киреев А. А. Об антонимах // Русский язык в школе. 1954. №3. С.10; Львов М. Р. К вопросу о типах лексических антонимов // Русский язык в школе. 1970. №3. С.73.

⁴ Морозова В. М. Способы выражения отношений антонимичности в именах существительных в современном русском языке // Сб. Актуальные вопросы лексики, словообразования, синтаксиса и стилистики. Уч. зап. Куйбышевского гос. пед. ин-та. Куйбышев, 1973. С.71.

⁵ Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположностей в лексике). М., 1973. С.195.

⁶ Там жа. С.233.

Н.УЧАЙКА

ЭЛІПСІС І ІМПЛІКАЦЫЯ ЯК ПРАЯВЫ АСІМЕТРЫІ МОЎНАГА ЗНАКА

Знешняе падабенства з'яў эліпсіса і семантычнай імплікацыі, неадназначнасць трактовкі тэрміна "імпліцытнасць" дае падставы некаторым даследчыкам змешваць гэтыя паняцці ці тлумачыць з'яву з семантычнай імплікацыяй тэрмінам "эліпсіс". Частка даследчыкаў атаясамлівае паняцці **эліпсіс** і **семантычная імплікацыя** і лічыць, што прынята размяжоўваць два віды эліпсіса: граматычны (сказы з апушчаным элементам) і семантычны (па тэрміналогіі Н.Д.Аруцюнавай, дзе назіраецца "сціранне" з плана зместу сказа). С.Я.Нікіціна лічыць, што "пад значэнне граматычнага эліпсіса падыходзяць выпадкі з семантычным ці сэнсавым эліпсісам тыпу *Сядзець за кнігай <...>*. Магчыма, падобны тып эліпсіса лепш назваць семантычнай кампрэсіяй паведамлення¹. Не размяжоўвае паняцці **эліпсіс** і **імплікацыя** і К.Кажэўнікава, якая лічыць, што існуюць дзве разнавіднасці імпліцытнасці: імпліцытнасць як лагічная аперацыя і імпліцытнасць, заснаваная на кантэкстуальных сувязях. Апошняя, на думку даследчыцы, ёсць ні што іншае, як семантычны эліпсіс. Кантэкстуальна няпоўныя сказы тыпу *Петров заметил, что ручка не у него. Забыл дома* В.Х.Багдасаран таксама лічыць граматычным відам імпліцытнага. Асноўным аргументам на карысць сваіх довадаў вучоны прыводзіць меркаванне, што "поўная думка выражаецца няпоўным сказам"². Ф.Б.Сітдзікава разглядае эліпсіс як адзін са сродкаў імпліцытнага ў мове. С.С.Дзікарова кваліфікуе прыклады з семантычнай імплікацыяй як глабальны эліпсіс. А.У.Арнольд наогул ставіць у адзін рад такія з'явы, як падразумяванне, падтэкст, прэсупазіцыя, алузія, імплікацыя і эліпсіс. Узнікаюць сумненні ў лагічнай правамернасці падобных трактовак. Па-першае, змешваюцца паняцці **імплікацыя** і **эліпсіс**. Імплікацыяй неабходна лічыць наяўнасць дадатковага, падразумяваемага сэнсу, які выцякае з суадносін адзінак тэксту, гэта дадатковы сэнсавы ці эмацыянальны змест, які рэалізуецца за кошт нелінейных сувязей паміж адзінкамі тэксту. А імпліцытнасць, у сваю чаргу, характарызуецца асіметрыяй плана выражэння і плана зместу, пры гэтым сэнс выказвання аказваецца значна шырэйшым за сваё выражэнне ў моўных адносінах. Гэта сказы тыпу

1.— Ты і сястру возьмеш з сабой?

— Мне без яе нельга.

2.— Можна яго папрасіць, каб папільнаваў рэчы?

— Ён — не лакей.

У першым прыкладзе назіраецца лагічная аперацыя сцвярджэння на аснове апасродкаванага вываду, і адказ трэба разумець як *Так, вазьму*. У другім – адмаўленне на аснове апасродкаванага вываду – простага катэгарычнага сілагізма, і адказ неабходна разумець як *Не, нельга*. Відавочна, што перад намі канструкцыі з імпліцытнай семантыкай. Але ж ці маюць падобныя канструкцыі дачыненне да эліптычных? Эліпсіс азначаецца як "пропуск у маўленні ці тэксце падразумяваемай моўнай адзінкі, структурная непаўната сінтаксічных канструкцый"³. Напрыклад: *Макоўчыка праз тыдзень аскопкам у пазваночнік... Трэба ў горад – бярэш палку і айда. Дваццаць кіламетраў – за тры з паловай гадзіны і ў горадзе. Ану пусці. Я – да начальства* (В.Быкаў). Для разумення сэнсу падобных сказаў патрабуюцца не вывады на аснове лагічных аперацый, а **кантэкст**. Ды і структура сказаў з семантычнай імплікацыяй і з эліпсісам дзеяслова адрозніваецца: у першым выпадку гэта фармальна поўныя, структурна завершаныя канструкцыі, а ў другім – няпоўныя з эліпсаваным дзеясловам. Такім чынам, структура апошніх сказаў з'яўляецца парушанай. Таму нельга не пагадзіцца з думкай А.І.Шэндэльс, якая разумее тэрмін **імпліцытны** як "скрыты", "не выражаны" сэнс, а **эліптычны** – як "скарочаны", "рэдукаваны", і што з'ява эліпсіса не адносіцца да з'явы імпліцытнасці, таму іх неабходна размяжоўваць. Падобнага пункту погляду на праблему прытрымліваецца і Н.А.Паніна, якая лічыць, што "нельга разглядаць у якасці імпліцытных эліпсаванія (з апушчанымі кампанентамі) канструкцый"⁴. Размяжоўваюць гэтыя паняцці Л.В.Лісочанка і Т.А.Коласава, кваліфікуючы аднак пры гэтым з'яву з семантычнай імплікацыяй тэрмінам **семантычны эліпсіс**. Тэрмін **эліпсіс**, як адзначалася вышэй, закранае толькі план выражэння сказа, яго фармальную арганізацыю. Семантыка падобных канструкцый крайне выразная.

1. – З кім ты там гаманіў? – сустрэў дзед Дзяніс, калі Васіль увайшоў на двор.
– Ат, Грыбок (І.Мележ).
2. – Дзе ён? – абарвала яго хліпанне Ганна.
– За прыгрэбнікам на калодзе... (І.Мележ).
- Што ж, з рабёнкам у строй? – здзіўўся Кулеш (В.Быкаў). Без маёй запіскі нікому ні манеткі.
Мне ж вельмі важна цябе ў саюзнікі (А.Макаёнак).

Тэрмін **семантычны эліпсіс** (паводле Л.В.Лісочанкі і Т.А.Коласавай) павінен абазначаць пропуск ці скарачэнне элементарна семантычнай структуры сказа, яго дэнатат ці сігніфікат. Але ні дэнатат, ні сігніфікат у сілу сваёй анталогічнай асаблівасці скарачацца ці рэдукавацца не могуць (як можна "скараціць" пазамоўную рэалію ці ўяўленне аб ёй?). У прыведзеных прыкладах перад намі кампрэсія плана азначальных. Значыць, тэрмін **семантычны эліпсіс** не раскрывае сутнасці з'явы з семантычнай імплікацыяй. Тое самае можна сказаць у дачыненне да тэрміна **імплікацыя** (імпліцытны), якім некаторыя даследчыкі спрабуюць растлумачыць з'яву эліпсіса (В.Х.Багдасаран, Ф.Б.Сіт-дзікава і інш. называюць няпоўныя сказы граматычным відам імпліцытнага).

Калі з'яўляецца слухным, што тэрмін імпліцытнасць абазначае наяўнасць дадатковага сэнсу сказа, выведзенага шляхам лагічных аперацый, то ўзнікае пытанне: якое дачыненне да вывядзенага падобных высноў мае граматычная структура сказа? І наогул, ці могуць стасавацца паміж сабой паняцці **граматычны і імплікацыя**? Відавочна, што тэрмін **граматычная імплікацыя** не раскрывае сутнасці з'явы эліпсіса. Сказы тыпу

1. – Камандзір вайскоўцаў карае?
– Без гэтага нельга (гэта значыць, што карае).
2. – Скора закончыцца лекцыя?
– Яна толькі пачалася (гэта значыць – не).
3. – Далёка яшчэ да вёскі?
– Тры гадзіны пешшу (гэта значыць – далёка).

Прыведзеныя сказы з'яўляюцца поўнымі. Тым не менш гэта не перашкаджае ім мець значэнне значна шырэйшае за наададзенае планам выражэння.

Такім чынам, аналіз прыведзеных з'яў і паняццяў дае падставы зрабіць выснову аб мэтазгоднасці размежавання з'яў эліпсіса і семантычнай імплікацыі.

Але гэта не значыць, што паміж імі няма нічога агульнага. Эліпсіс і семантычная імплікацыя могуць быць уласцівыя толькі сказу (паведамленню). А калі эліптычны сказ разглядаць як складаны моўны знак (згодна з поглядамі Н.Д.Аруцёнавай, В.Г.Гака, Я.В.Гулыгі і інш.), то ён павінен мець дэнатат. Дэнататам у эліптычным сказе з'яўляецца сітуацыйны факт, падзея аб'ектыўнай рэчаіснасці, прадметныя сувязі і адносіны. Але ні ў эліптычных сказах, ні ў сказах з семантычнай імплікацыяй не назіраецца поўнай адпаведнасці плана

зместу і плана выражэння. Параўнаем эліптычны сказ *Я – на гарышча!* – адразу сагнаўшы ўсмешку, сказала *Марыя* (В.Быкаў) і сказ тыпу – *Я магу пайсці пагуляць?* – *Зрабі спачатку ўрокі*.

Дэнататам эліптычнага сказа з'яўляецца паведамленне аб дзеянні, аднак перадаецца яно без ужывання дзеяслова. Кантэкст канкрэтызуе апушчаны дзеяслоў. У імпліцытным сказе перадаецца адмаўленне нетыповымі для яго сродкамі. Сэнс сказа з'яўляецца непразым і выводзіцца пры дапамозе пэўнай лагічнай аперацыі альбо агульным веданнем з'яў рэчаіснасці і іх сувязей удзельнікамі камунікацыі. Гэта значыць, што ў аснове такіх з'яў ляжыць прыныцп асіметрычнага дуалізму моўнага знака. Прырода лінгвістычнага знака з'яўляецца адначасова зменнай і рухомай.

Што атрымліваецца ў эліптычных сказах? Сказ *Я цябе ў батальён* (В.Быкаў) прыстасоўваецца да канкрэтнай сітуацыі: неўжыванне дзеяслова можа быць абумоўлена камунікатыўнымі задачамі, стылістычнымі функцыямі альбо проста яго неактуальнасцю. Значыць, эліптычны сказ (як моўны знак) змяняецца толькі часткова (план выражэння). Але ён застаецца тоесным (ці адэкватным) самому сабе (свайму інварыянту) і абазначае дзеянне. У сказах з імпліцытнай семантыкай тыпу – *Ты вяртаешся з інстытута?* – *У нас канікулы* назіраецца імкненне моўнага знака валодаць іншымі значэннямі і функцыямі ў рамках пэўнай моўнай сітуацыі, чым яго ўласны дэнатат, яго пазасітуацыйнае значэнне. Дэнатат і сігніфікат сказа ўвесь час выходзяць за рамкі, прызначаныя ім партнёрам: азначаючае імкнецца валодаць іншымі значэннямі і функцыямі, чым яго ўласная (сказы з семантычнай імплікацыяй), азначаемае імкнецца да выражэння сябе іншымі сродкамі, чым яго ўласны знак (значэнне дзеяння бездзеяслоўным словам). **Яны асіметрычныя.** Пры гэтым у сказах з семантычнай імплікацыяй назіраецца тэндэнцыя да аманіміі моўных знакаў. Сказ тыпу *Я не лакей* можа мець сваё ўласнае прамое значэнне, аднак ужываецца ў другім значэнні. Напрыклад:

– Дапамажыце паднесці рэчы.

– Я не лакей (гэта значыць – не дапамагу).

Перад намі аманімічныя моўныя знакі, якія могуць ужывацца ў розных функцыях і значэннях. У эліптычных жа сказах назіраецца тэндэнцыя да сінаніміі моўных знакаў.

Ад рэчкі мы прайшлі
цераз поле і пайшлі ў лес.

Ад рэчкі мы цераз поле і – у лес
(В.Быкаў).

Значэнне эліпсаванага дзеяслова ў другім прыкладзе хоць і не з'яўляецца канкрэтным, але яно сінанімічнае дзеяслову *ісці* і абазначае інтэнсіўны рух. Такім чынам, **паняцці эліпсіс і семантычная імплікацыя з'яўляюцца відавымі ў адносінах да родавага – асіметрычнага дуалізму моўнага знака.** Размежаванне дадзеных паняццяў дазваляе кваліфікаваць з'явы з асіметрыяй плана зместу і выражэння па крытэрыях сінанімічнасці-аманімічнасці.

¹ Никитина С.Е. О семантическом эллипсисе в предложных сочетаниях // Проблемы лингвистического анализа. М., 1966. С.140–141.

² Багдасарян В.Х. К вопросу об имплицитном в языке // Философия и методологические вопросы науки. Ереван, 1977. С.103.

³ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С.592.

⁴ Панина Н.А. Имплицитность языкового выражения и ее типы // Значение и смысл речевых образований. Калинин, 1979. С.52.

М.А. ШЫРОКАВА

СПРОБА КАНЦЭПТУАЛЬНАГА І ЛІНГВІСТЫЧНАГА АНАЛІЗУ РАМАНА Ф.М.ДАСТАЕЎСКАГА «БЕДНЫЯ ЛЮДЗІ»

Першы раман Дастаеўскага неаднаразова звяртаў на сябе ўвагу філолагаў. Літаратуразнаўцы В.Вятлоўская, В.Нячаева і інш. падкрэслівалі сувязь творчасці мастака гэтага пярэду з творамі пісьменнікаў-сентыменталістаў. Лінгвістычны аналіз праводзіўся шэрагам даследчыкаў. В.Вінаградаў разглядаў стыль лістоў Дзевушкіна як пэўнага сацыяльнага характару. В.Іванчыкава апісала найбольш тыповыя для Дастаеўскага сінтаксічныя канструкцыі, не вызначаючы іх ролю ў пабудове мастацкага цэлага яго твораў².

Наша даследаванне праводзіцца ў галіне кагнітыўнай лінгвістыкі, якая забяспечвае, на наш погляд, такі падыход да тэксту, які ўлічвае яго мастацкасць і цэласнасць. Крытэрыем мастацкасці твора з'яўляецца, паводле Даста-